

מרכז ההסברה

חומה ומגדל

בחנוכה תרצ"ו, 10 בדצמבר 1936, עלו חברי הקיבוץ הארץ־ישראלי א' על אדמות תל־שוק, על שפתו הדרומית של נחל אסי, שלושה קילומטרים מזרחית לבית־אלפא, והקימו שם מחנה מבוצר שנקרא אז תל־עמל ולימים — ניר דוד. היה זה היישוב הראשון שקם במסגרת התיישבות "חומה ומגדל". עד 1939, בפרק זמן של פחות משלוש שנים, הגיע מאזנה של ההתיישבות במהלך מבצע "חומה ומגדל" ל־55 יישובים חדשים. מתקופה של קפאון ושפל זינק בכך מפעל ההתיישבות בארץ ישראל לתקופה של התקדמות נמרצת. התנחלויות אלה היו גם אחד הביטויים החשובים למאבק הפוליטי המתחולל סביב אופיו של ההסדר המדיני בין היהודים לבין הערבים בארץ־ישראל.

היישוב לפני חומה ומגדל

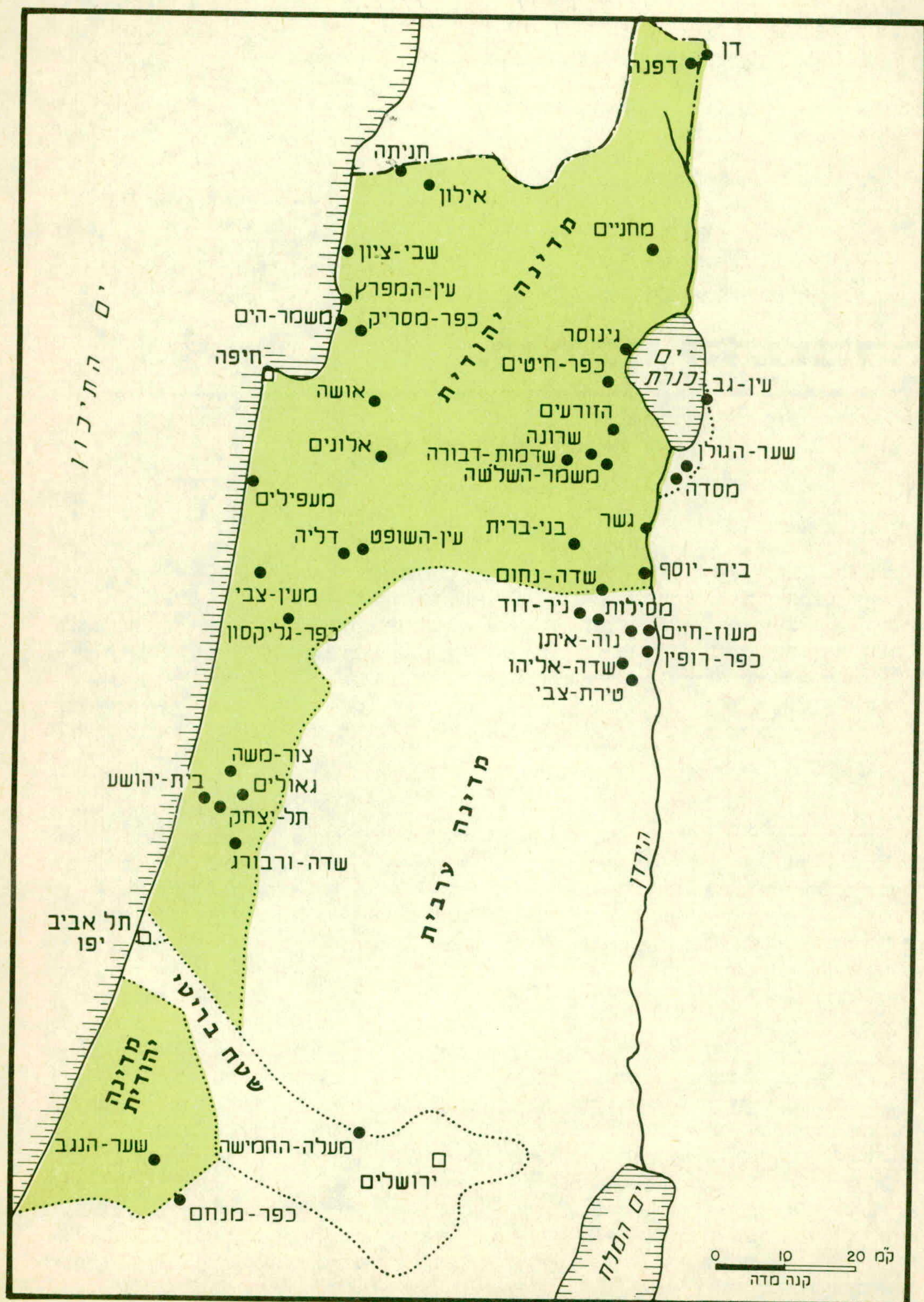
במחצית הראשונה של שנות השלושים הגיע לארץ נחשול של עלייה המונית שהיישוב היהודי הקטן לא ידע דוגמתו בעבר. בסוף 1931 מנה היישוב היהודי רק כ־175,000 נפש, ובסוף 1935 כבר עמד מספרו על כ־355,000 נפש. העלייה החדשה תרמה רבות להתעצמותו הארגונית והכלכלית של היישוב. צביונה של העלייה היה עירוני במהותו והעולים נטו להתיישב בערים בהתאם למבנה התעסוקתי שלהם בארצות מוצאם. לחקלאות היה אמנם ערך מיוחד בהשקפת העולם הציונית אולם ערך זה לא תורגם לשפת המעשים. המשאבים החומריים והאנושיים נותבו בעיקר אל אפיק הפיתוח העירוני.

הסוכנות היהודית, הגוף המרכזי שעסק בהתיישבות חקלאית ציבורית, צמצמה בראשית שנות השלושים את פעולתה מחמת מחסור באמצעים. היא הוסיפה אמנם ליישב עולים אלא שהיה זה רק במסגרת השלמות לנקודות התיישבות קיימות. עולים צעירים, חסרי אמצעים משלהם, שהיו חדורים רצון להתיישב נתקלו במציאות משתקת. שנות הרזון התקציביות כפו חוסר יוזמה התיישבותית, למעט התיישבות פרטית בעלת היקף מוגבל, שהתרכזה רובה ככולה באיזור הצר של מטעי ההדרים, לאורך שפילת החוף. אולם דווקא תקופת שפל זו העניקה זמן לצבירת כוחות רעננים שהוכיחו עצמם עם חידוש תנופת ההתיישבות.

מאורעות תרצ"ו — תרצ"ט

הגידול העצום והבלתי פוסק במספרו של היישוב היהודי יצר מתח גובר והולך ביחסים עם הערבים בארץ. במנהיגות הערבית גברה התחושה שיש לצאת מיד למאבק נגד היהודים, כדי לקבוע באופן סופי שהארץ היא ערבית. לאחר סדרה של אירועים פרצו ביפו, ביום כ"ז ניסן תרצ"ו (19 באפריל 1936) מהומות קשות, שפשטו ברחבי הארץ כדליקה בשדה קוצים והיו פתיחת דמים לשלוש שנים של מאורעות. מנקודת ראות ערבית נחשבים מאורעות אלה למרד נגד השלטון הבריטי,

11

[1] מפת החלוקה שהוצעה ע״י ועדת פיל וישובי ״חומה ומגדל״ שעלו מדצמבר 1936 ועד מאי 1939.

ומאבק ביישוב היהודי. תקופה סוערת זו בתולדות היישוב הסתיימה חודשים ספורים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, עם פרסום הספר הלבן הבריטי של מקדונלד, בכ"ח אייר תרצ"ט (17 במאי 1939), אשר סיפק רבות מדרישותיהם של הערבים.

המאורעות פרצו בתקופה של שגשוג כלכלי ליישוב, ושיבשו את חיי המשק שהושתת על קיום תנאי רגיעה ובטחון. האירועים בא"י פגעו קשות בממדי העלייה וביבוא ההון. משקיעים נרתעו מלבוא לארץ ומצבם של מפעלים חדשים וותיקים הלך והחמיר. האלימות הגלויה מצד הערבים קיבלה ממדים של מרד לאומי ברחבי הארץ ובערים ובכפרים הערביים, החלה התארגנות של תאים חשאיים לביצוע מעשי טרור ביישוב היהודי. תחילה לבש הטרור צורה של התנכלויות ליישובים חקלאיים — הצתת שדות, גדיעת עצים ורצח ממארב. התגובה המתונה של השלטונות הבריטיים התפרשה בעיני הערבים כאות חולשה והם העתיקו את פעילותם להתקפות על נתיבי התחבורה ועל פרברי הערים. מיד עם פרוץ המהומות הכריזו הערבים גם על שביתה כללית, שתימשך עד אשר יתקבלו התביעות הלאומיות להפסיק את העלייה, לאסור מכירת קרקעות ליהודים ולעצמאות ערבית בפלשתין. בראש הוועד הערבי העליון שהוקם כדי להנהיג את המאבק הלאומי עמד המופתי חאג' אמין אל חוסייני, דמות מפתח גם במאורעות 1929. בעזרת טרור ערבי פנימי, שהפיל חללים רבים, נשמרה משמעת לאומית. 175 יום נמשכה השביתה. היא נסתיימה בלי תוצאות מדיניות ישירות שביקשו מארגניה להשיג. בריטניה גייסה אמנם את חייליה למלחמה גלויה במורדים אך עם זאת חששה מסכסוך מזוין עם היישוב הערבי ובמישור המדיני החלה לדאוג לפיוסם של הערבים. בסתיו 1936 הגיעה לארץ מלונדון ועדת חקירה מלכותית, שעליה הוטל לחקור את שורשי הסכסוך היהודי־ערבי בשאלת ארץ־ישראל ולהציע פתרונות.

הוועדה, בראשותו של הלורד רוברט פיל, האזינה בארץ לעדויות רבות, וביולי 1937 פרסמה את המלצותיה, שהסעירו הן את הערבים והן את היהודים. כפתרון יחיד לשלום בר־קיימא הציעה הוועדה את חלוקתה של א"י לשתי מדינות: **מדינה יהודית** זעירה העתידה לכלול את רצועת החוף מבאר טוביה ועד לכרמל, העמק והגליל; **מדינה ערבית** — שתכלול את איזור הרי יהודה, שומרון והנגב. איזור ירושלים יישאר בחסות בריטית.
פרסום מסקנות ועדת החקירה המלכותית שימש אות לחידוש המהומות.. הגל השני היה חריף מקודמו ולבש צורה גלויה של מרד המוני מזוין. העמדה הערבית הקיצונית והבלתי מתפשרת הושפעה במידה רבה מעליית הנאציזם והפאשיזם באירופה ומההכרה הגוברת והולכת בבריטניה כי התנועה הלאומית הערבית עתידה להוות גורם מכריע במקרה של מלחמה ומן הדין להגיע לידי הסכם עימה. האלימות פגעה בגלוי באנגליה והתגובה הבריטית היתה דרסטית. הוועד הערבי העליון פורק וכל הוועדות הלאומיות פוזרו. המופתי הירושלמי הודח ונמלט מן הארץ וקיני המרד בוערו. שלהי 1938 מסמנים את דעיכת המאורעות אולם ספיחיהם, בצורת מעשי טרור בודדים, נמשכו כאמור עד מלחמת העולם השנייה.

כדי לפזר את חוסר הבהירות המדיני באשר לעתיד החלוקה שיגרה ממשלת בריטניה, באביב 1938, ועדה נוספת בראשות וודהוד. הוועדה בחנה את תכנית החלוקה של קודמתה, ועדת פיל, ונסוגה ממנה. כשלונם של הנסיונות לפתור את שאלת א"י היה חרוץ. שנה לאחר בואה של ועדת וודהוד פרסמה ממשלת בריטניה גילוי דעת על מדיניותה בא"י. גילוי דעת זה, הידוע בשם ה"ספר הלבן" של מקדונלד, שר המושבות באותה עת, קבע דפוסים חדשים במדיניות הבריטית: עליית יהודים לארץ־ישראל צומצמה במידה ניכרת והעברת קרקעות מבעלות לאומית אחת לבעלות לאומית אחרת נאסרה.

המשק בימי המאורעות

העימות הלאומי המחריף עם ערביי ארץ־ישראל העמיד את היישוב היהודי בפני הכורח להיערך ולהמשיך את מהלך חייו גם בצל האיום המתמיד על קיומו. המאורעות חשפו נקודות חולשה של היישוב, אשר רובו התרכז בערים ונזקק לאספקה רצופה של תוצרת חקלאית שבאה מהמיגזר הערבי. כוונת הערבים בשביתתם היתה להרעיב את היהודים ולהביא להתמוטטותם. עם העלמות הפירות והירקות הערביים מהשוק היה על החקלאות היהודית לספק את הצרכים תוך פרק זמן קצר. ההפרדה בין המשק היהודי לבין המשק הערבי העמיקה והחריפה וההתיישבות העברית החלה לתפוש מקום מרכזי בהסרת המצור שהוטל על היישוב. המשק החקלאי הגדיל את היקף הייצור, השתלט על השווקים הפנימיים ומילא בצורה גוברת את תצרוכתו.

בתקופה זו של מצור כלכלי התלכד היישוב על רבדיו למאמץ עליון לשבירתו. מאמץ רב הושקע אז בהרחבת כושר ייצורו של המשק החקלאי היהודי ותהליך צמיחה זה נמשך גם בימי מלחמת

העולם השנייה. המשק החקלאי נעשה משענת גם לפועלי העיר, שהיו מובטלים עקב המשבר שחוללו המאורעות בבנייה ובתעשייה. הקפאון בצמיחתו הכלכלית של המשק העירוני נגרם עקב הירידה בהשקעות והדלדול החמור בקצב הזרמת ההון מחו"ל. יישובים רבים קלטו את הנפלטים מעבודה בעיר והמציאו להם תעסוקה. שטחי העיבוד הורחבו ודרגי הפיתוח שוכללו.

היישוב נערך להגנה

מאורעות הדמים חוללו תמורה מרחיקת לכת במערך ההגנה היהודי. הימים הראשונים למרד הערבי מצאו את היישוב בלתי מוכן לקדם את פני הרעה. קציר הדמים הפיל חללים רבים. ההתקפות הערביות נתקלו אמנם בהתנגדות אולם לא בוצעו פעולות מנע או תגמול. הקו שאימצו לעצמם מוסדות היישוב היה קו של הבלגה, ורק מעטים ערערו על הכרעה זו של ההנהגה המדינית. מטרת ההבלגה היתה למנוע פגיעה בשיתוף הפעולה שנרקם עם בריטניה ובמדיניות הבית הלאומי. התנגדו למדיניות ההבלגה אנשי האצ"ל שהמשיכו בפעולות תגמול נגד הערבים במקומות שונים בארץ ונרדפו ע"י השלטון הבריטי. פעילות "הגנה" התמקדה, בשלבי המרד הראשונים, במילוי משימות שמירה ואבטחה. עם פרוץ המהומות החלה לפעול יחידה ניידת של חברי "הגנה" בשם "הנודדת". חוליות שונות ביצעו מארבים בשכונות ספר וביישובים מבודדים והפתיעו לא אחת את הכנופיות הערביות. לאחר מכן הוכנס לפעולה הטנדר שהחיש במהירות עזרה למקום הנתון במצוקה. באישור השלטונות הבריטיים החלו לפעול באורח רשמי יחידות נוטרים. הן היו כפופות למרות המשטרה ונהנו ממעמד חוקי. ככל שהחמירו המאורעות רב מספר הנוטרים והם מילאו תפקידים מגוונים בעיקר בתחום השמירה. כוח ארצי שפעל בשורות ה"הגנה" היו פלוגות השדה (פו"ש). יחידותיו מוקמו באזורי הארץ השונים בתאום עם המפקדה הארצית של ה"הגנה". מיחידות אלה בנה הקצין הבריטי צ'רלס אורד וינגייט את פלוגות הלילה המיוחדות, שהיו בית־ספר צבאי מעולה לרבים מאנשי ה"הגנה". וינגייט היה אוהב ישראל וקצין מבריק מבחינה צבאית. הוא נחלץ לסייע מבחינה ארגונית וטקטית ליישובים העבריים הפזורים ברחבי הארץ נגד הפורעים הערבים. בתקופת פעילותו הקצרה, חודשים מספר ב־1938, טיפח וינגייט את לוחמת הלילה הנועזת ששימשה דוגמה ומקור לחינוכם של לוחמים ומפקדים מעולים.

לקראת התיישבות מתוכננת

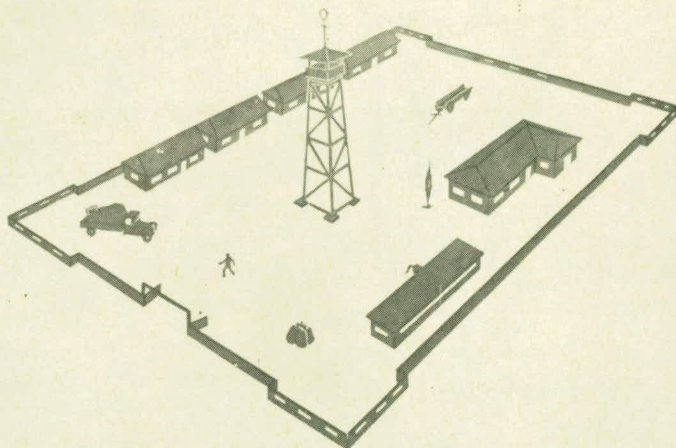
פגיעתם הכלכלית של המאורעות הורגשה יותר ביישוב העירוני, אך הנפגע העיקרי ממעשי החבלה וההתנכלויות היה היישוב הכפרי. גלי הטרור הערבי פגעו ביישובים הפזורים והמבודדים והבליטו את נקודות התורפה הבטחוניות שלהם. השינויים בהיערכות ההגנתית של היישוב סתמו רבות מן הפרצות בתחום הבטחון וגם הממשלה סייעה באבטחת דרכי התחבורה ובסלילת כבישים בין היישובים. אולם את הפרצות העיקריות בהתיישבות סתמה היצירה ההתיישבותית של מבצע "חומה ומגדל".

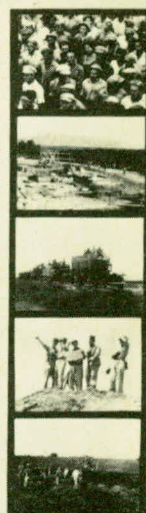
מאז ראשית המפעל הציוני היתה ההתנחלות תשתית להיאחזות היהודית בארץ. עד לשנת 1929 היה מיקומם של היישובים העבריים בארץ מקרי במידה רבה, תוצאה של רכישת אדמות פנויות מיושביהם או של קניות ההולמות את

יחידת נוטרים באימונים, 1937

כרזה שפורסמה ב־1937

הצרכים הכלכליים של גורמים פרטים וציבוריים. מאורעות תרפ"ט — 1929, שבהם סבלו נקודות יישוב בודדות מהתקפות ערביות, חוללו מפנה בעניין זה. מאותה עת ואילך נעשה **המרכיב הבטחוני** אחד השיקולים בבחירת מקום ליישובים החדשים. אולם **המשמעות הפוליטית** הטמונה בהתנחלות היתה לקו מנחה רק מאז 1936. המאורעות והפעילות המדינית שעוררו הבהירו להנהגת היישוב את הצורך בהתיישבות מתוכננת, על־פי שיקולים של צרכים לאומיים ארוכי טווח. המדיניות הציונית בחרה לנצל את מירב אפשרויות העלייה וההתיישבות שניתנו למיצוי תחת השלטון הבריטי.

יש לראות את המשמעות הפוליטית של ההתיישבות על רקע הצעת החלוקה, אשר חשפה לעיני הנהגת היישוב את חשיבות הימצאותם של מאחזים יהודיים בכל פינות הארץ ובמיוחד במקומות בעלי חשיבות אסטרטגית. על ההתיישבות הוטל "ליצור עובדות בשטח" ולמנוע הישמטות שטחים שכבר היו בבעלות יהודית אך טרם יושבו. ואכן בטווח הארוך נקבע גורלם הפוליטי של אזורים שונים ברחבי הארץ לא במעט על־פי מיקומם של אותם יישובים חדשים, שהוקמו בתקופה בה היה העם נתון במצור ועמד במערכה. בגלל מוגבלותם של המקורות הכלכליים היה צורך בהקצאה מתוכננת של המשאבים על פי סדרי עדיפויות של מקום ושל מועד. ההתנחלויות לא נעשו באופן מקרי, כפרי שיקולו של גרעין התיישבותי, אלא כתוצאה מתכנון מקיף שקבע סדר עדיפויות.

החומה והמגדל

קיומה של ההחלטה בדבר הושבת יישובים קטנים (פחות מ־50 בחורים ובחורות ביישוב) בפינות הארץ, ישובים מבודדים, שהתחבורה אליהם קשה ועוברת בלב אוכלוסייה ערבית עוינת — היה תלוי בפתרונה של בעיית הבטחון. היה צורך להבטיח את היישוב בימים הראשונים לעלייתו, בטרם היכה שורש, והיה צורך להקנות לו יכולת עמידה מול התקפה ערבית, במשך זמן שיספיק לבואה של תגבורת או להתערבותה של משטרת המנדט הבריטי. מקומו של יישוב חדש כזה צריך היה לאפשר לו קשר עין עם יישוב ותיק כלשהו, כדי שממנו אפשר יהיה לשלוח תגבורת בשעת הצורך. כן היה הכרח בקיומה של דרך סלולה או לפחות דרך עפר תקינה עד ליישוב. מן הנסיונות לפתור את בעיית הבטחון נולד רעיון החומה והמגדל, שבתנאי הנשק והארגון הצבאי של הימים ההם הקנה ליישובים מידת בטחון מתקבלת על הדעת. היישוב הראשון לפי השיטה החדשה, תל עמל,

עלה על הקרקע כמצודה מבוצרת, שכל יחידותיה הוכנו מראש בחלקים מתפרקים, הובאו ברכב ביום העלייה אל הנקודה ובו ביום הוקמו, לפחות בעיקרם. במרכז המחנה הוצב מגדל בגובה 12 מטרים ובראשו זרקור לתצפית ולאיתות. סביב המגדל הוקמו שלושה צריפים למגורים וצריף לחדר האוכל. הנקודה כולה הוקפה בחומה שגובהה 1.80 מטר, בנויה משני קירות עץ וביניהם רווח של 30 סנטימטרים למילוי בחצץ כמגן מפני כדורים. החומה הקיפה שטח של 35 מטרים על 35 מטרים ולפניה הונחה גדר תיל בגובה שני מטרים וברוחב מטר, שתגן על החומה מפני התקפה חזיתית. בפינות החומה היו עמדות מגן. התכנית סיפקה

נחום, גינוסר, מסדה, עין הקורא (שער הגולן), בית יוסף, משמר השלושה, טירת צבי, מולדת, עין השופט, מעוז חיים, עין גב. שרשרת היישובים היהודיים נמתחה לאורך הירדן מעין־גב עד טירת צבי, בעמק בית שאן, על רמת יששכר ולמרגלות הרי אפריים ויצרה עובדות שכל מפת חלוקה חייבת היתה להתחשב בהן.
מבצעי ההתיישבות החדשה נישאו על כתפיהם של מתיישבים ומגינים גם יחד. נקודות ההאחזות תוכננו מראש ויום העלייה נקבע לאחר שהוכנו כל התנאים: ריכוז השטחים והפינויים, הבטחת האמצעים, השגת רשות מהשלטונות (בשלבים הראשונים) והכנת אמצעי בטחון במקום

הקמת המגדל ביום העלייה על הקרקע, עין־גב

את הדרישות העיקריות:
א. הקמה מהירה תוך יום אחד;
ב. תנאים שיאפשרו למספר מגינים קטן להחזיק מעמד עד שתוכל להגיע תגבורת.
הצלחת עלייתו של תל עמל, ביום כ"ו בכסלו תרצ"ו (10.12.36), פתחה את הפתח והורתה את הדרך. תוך חצי שנה עלו אחריו בזה אחר זה שדה

ההתנחלות. כל יישוב הוקם ביום אחד. לעזרת כל מבצע של התנחלות נקראו מאות אנשים להשתתף ביום העלייה. לרוב היו אלה ממשקי הסביבה ולפעמים גם מבין פועלי הערים. הם הכינו ביישוב קרוב את כל חלקי המבנים של הנקודה החדשה: חומת עץ שתמולא חצץ כדי לאוטמה מכדורי האויב, מגדל הצופים הגבוה, צריפים למעון, חלקי

אורחים ומתנדבים ביום העלייה על הקרקע, עין־גב

גדר התיל, הזרקור ועוד. בלילה שלפני העלייה חולקו האנשים לקבוצות משימתיות ובטרם עלות השחר החל המסע במכוניות, בעגלות, ברכב וברגל – אל מקום ההתנחלות.

חיל החלוץ הורכב מאנשי בטחון ומקוצרים שהלכו בראש, כשהם קוצרים בחרמשיהם את סבך

המגדל הראשון
נתן אלתרמן

בְּהָרֵי בַּגִּלְבּוֹעַ חָרוֹן יֶעֱשַׁן
וּבְעַרְבַת הַקְלָלָה עֲלִי בְּאֵר לִי!
תֵּל־עָמָל דַּבְּרִי שִׁיר בְּלֵילוֹת בֵּית־שְׁאָן –
בְּלֵילוֹת עֲרָבָה שִׁיר דַּבֵּרִי!
הַמִּגְדָּל הָרִאשׁוֹן אֶת הַגֶּדֶר נָדַר
עֵת חָרַגְתְּ חֲמוּשָׁה וּמוּגֶפֶת –
לַעֲמוֹד מוּל הָרִים שֶׁאָמְרוּ: אַל מָטָר!
וְצָרִים שֶׁהִגִּידוּ: אַל נֶפֶשׁ!

תֵּל־עָמָל, תֵּל־עָמָל, תֵּל־עָמָל!
רִאשׁוֹנָה לְחוֹמָה וּמִגְדָּל –
תְּבוֹרְכִי תֵּל־עָמָל – בְּמָטָר וּבְטַל,
בְּדָגָה עֲלִי גַּל, תֵּל־עָמָל.
בִּנְעוּרִים לַמִּגְדָּל – תֵּל־עָמָל!

הקוצים ומפנים מקום לבאים אחריהם. ריבוע המחנה נמדד, עמודים ננעצו באדמה ובמהירות רבה הוקמו הדפנות הכפולות לחומה כשעשרות אנשים עוסקים במילוי הרווחים בחצץ. בחצר הוקמו צריפים והוצב המגדל, נחפרו חפירות הגנה והונחו תלתלי גדר התיל. עם ערב פרץ בדרך כלל ריקוד הורה סוערת ובלילה נשאר במקום בדרך כלל רק הגרעין של המתיישבים, מאורגן בתורנות שמירה בעמדות, מוכן להתקפות שלא אחרו לבוא.

הארץ לגבולותיה סביב

ששה מיישובי חומה ומגדל הוקמו בעמק בית שאן ומימשו את הבעלות היהודית על הקרקעות באזור זה, שעל חלקים מהן ישבו עדיין אריסים ערבים. ההתיישבות בעמק בית שאן היתה חוליה מקשרת בין היישובים העבריים בעמק יזרעאל והיישובים בעמק הירדן. היא שימשה מחסום בדרכן של כנופיות ערביות מעבר הירדן לארץ ישראל וחצצה בין בסיסי הכנופיות בגליל ובשומרון. מנקודת ראות ארוכת טווח נתנה התיישבות זו את העמק למדינת ישראל והגנה עליה בעת הפלישה הערבית ב־1948.

גם באזור הגליל התחתון דליל האוכלוסין חידש מבצע "חומה ומגדל" את ההתיישבות היהודית. ראשון היישובים היה כפר חיטין שנושב מחדש כמושב שיתופי. בחבל זה הוקמו בימי המאורעות שישה יישובים ובכך הפכה בקעת יבנאל ברובה לנחלה יהודית.

בעמק הירדן הרחיבו מסדה ועין הקורא (שער הגולן) את שלוחות ההתיישבות היהודית. רכישת זכיון החולה בשנת 1934 העניקה דחיפה רבה להתיישבות באצבע הגליל. גם כאן בלט הצורך ביצירת שרשרת מגן של יישובים לאורך הגבול ועל

אף הקשיים הרבים הוקמו בשולי הביצה יישובים חדשים, החל מדן ודפנה בצפון. האחיזה בעמק החולה באה לאחר עשרות שנים של בדידות וחוסר מעש באזור הצפון. בעצם ימי המאורעות נאחזה קבוצה של עולים חדשים יוצאי גרמניה בחופו המזרחי של אגם הכינרת והקימה את קיבוץ עין גב. חוליה נוספת ביישובי חומה ומגדל היו יישובי רמת מנשה. אחת ההחלטות הנועזות בפרשת ההתיישבות היתה ההכרעה בדבר חידוש היישוב היהודי בגליל המערבי. הגליל אמנם נתחם בגבולותיה של המדינה היהודית המיועדת, אלא שקלישות המאחז היהודי בו סיכנה את מעמדו והיה חשש שבריטניה תתכחש להצעותיה בתכנית החלוקה. ברור היה כי בסופו של דבר תקבענה העובדות ההתיישבותיות ולא ההחלטות על גבי

העלייה לחניתה

ביום העלייה גוייסו כ־400 איש. ביניהם כ־110 נוטרים, אנשי "פלוגות השדה", שקובצו מכל פינות העמק והגליל וגם משאר חלקי־הארץ. סודרו משמרות לאורך הכביש, מסביב לגבעה ועל ראש ההר. עשרות מכוניות הביאו את האנשים ואת הציוד לרגלי הגבעה. הקושי העיקרי היה בהעברת כל אלה למקום המחנה. מאחר שהמארגנים לא הצליחו להשיג אלא גמלים מועטים, הובאו כ־40 חמורים שלא יכלו לשאת את המשאות הכבדים. פלוגת אנשי "סולל־בונה" החלה לסלול דרך ומהנדסי הסוכנות החלו בהעברת צינור מים למחנה ממעין עין־בידה הסמוך. לבסוף העבירו האנשים את רוב החומרים על כתפיהם וטיפסו מהכביש עד מקום המחנה כשהם כורעים ממש תחת נטל המשא. הנשק הבלתי ליגלי — רובים, רימונים, שתי מקלעי רק"ם ומכונת יריה שורצלוזה אחת שהובאה ממחסני יגור במכונית כשהיא חבויה בצינורות מים גדולים ובכדי־חלב — הועבר על גבי גמל אל מקום המחנה וחלקים ממנו הוטמנו בבורות עשויים לדבר. כל אותו יום שמרו בסביבה נוטרים ומתנדבים רבים מן הדרום ומערי הארץ. שני האוירונים הזעירים של הארגון (קנין חברת "אוירון") חגו מעל הסביבה וסיירוה. למרות המאמצים הרבים לא נגמרה הקמת הביצורים עד שעות־הערב. הרבה גרמו לכך האורחים הרבים ששוטטו בשטח והפריעו לעבודה. החצץ למילוי החומה לא הגיע וגדר־התיל לא הושלמה. עם חשיכה חזרו רוב האורחים לחיפה. במקום נשארו השומרים, ועם חשיכה הגיעו "פלוגות־השדה" בפיקודו של יצחק שדה והסתדרו ממזרח למחנה. בחצות־הלילה החלה התקפה כללית על חניתה. היה זה מקרה ראשון שהתקפה על ישוב חדש נערכה בסמיכות ליום העלייה.

תולדות ההגנה, כרך ב׳ חלק שני, עמ׳ 873—875.

הנייר. עלייתה של קבוצת חניתה, בצפון הגליל המערבי, היתה משיאי התיישבות "חומה ומגדל", וסימלה מפנה באורח הלחימה של היישובים בימי המאורעות.

קיבוץ חניתה עלה להתנחל על אדמה עברית בלב יישוב ערבי עויין. ביום י"ח באדר תרצ"ח (21.3.38) העפילה שיירה עמוסת לוחמים, ציוד, כלים, נשק ומתנדבים אל רכס ההר בגבול הלבנון. כבר בלילה הראשון הותקף המחנה מכל עבריו ונפלו שניים ממגיניו. מגיני חניתה לא הסתפקו בהגנה מתוך עמדותיהם ופרצו ברדיפה אחרי המתקיפים. הם הגיעו אל מעוזי הכנופיות ותקפו אותם בלב בסיסיהם. בעקבות חניתה עלה לאותה סביבה קיבוץ איילון, שאנשיו נטלו חלק פעיל בעלייה אל חניתה הסמוכה.

שנות המאורעות היו גם שנות הבשלת הרעיון של התיישבות במרחבי הדרום והנגב. סמוך למועד פרסום הספר הלבן וכתשובה מוקדמת לתוכנו קמה הנקודה הדרומית ביותר באותם הימים, כסמל למטרה: נגבה.

יישובים אחרים הוקמו באזורי מפרץ חיפה, עמק זבולון, עמק יזרעאל והדרום, וביצרו את החוליות הרופפות של ההתיישבות היהודית באזורים אלה. יישובי "חומה ומגדל" חרגו עד מהרה מן החומה הסוגרת על חצרם, קלטו חברים נוספים ושיוו לנקודת ההאחזות דמות של כפרים מושרשים. תוך זמן קצר הפכו הנקודות החדשות ליצרניות והרחיבו את מעגל הייצור החקלאי של המשק כולו. מפעל חומה ומגדל היווה תשובה מוחצת למאורעות הדמים ומסד להרחבת גבולותיה של ההתיישבות, תהליך שנמשך עד להקמת המדינה. עם פרוץ מלחמת העצמאות הוכיחו רבים מהיישובים החדשים את עצמם כחגורת מגן וכגורם מכריע בעיצובם של גבולות הארץ.

סיכום

השילוב בין התיישבות ובטחון מעוגן בתפיסה של שיטת "חומה ומגדל". המאבק המדיני על עתידה של א"י — תכניות החלוקה למיניהן — והנסיון הערבי האלים למנוע בכוח הגשמת חזון הבית הלאומי הולידו גישה חדשה הרואה בהתיישבות מעשה מדיני. מעצבי ההתיישבות הדגישו את ההתפשטות לעומת הקו הקודם של ריכוזיות. רק ההתיישבות על קרקע בקניין יהודי מהווה מימוש של הריבונות על השטח.

ההתיישבות במצב של עימות מחריף זינקה קדימה, אל מרחבים חדשים. חלקים שלמים בארץ שהיו נראים כחיוניים והכרחיים להיכלל בתחומי המדינה היהודית העתידה טרם נושבו בידי יהודים. כאלה היו בית שאן, הגליל המערבי, הנגב, עמק

החולה והרי חברון. היה ברור כי אזורים בלתי מיושבים בידי יהודים יופקעו מגבולות המדינה היהודית, שגבולותיה ייקבעו אך ורק ע״י התיישבות המלווה בהגנה על העמדות הנכבשות. מכאן השפעתה של ההתיישבות על עתידם הפוליטי של חבלי הארץ. ישובי חומה ומגדל, שרבים מהם עלו לקרקע בלב סביבה ערבית עוינת כשהם מוקפים חומה ומגדל שמירה, יצרו תוך זמן קצר נוכחות יהודית, נערכו להגנה והרחיבו את תחומי היישוב בארץ. ההתיישבות האינטנסיבית היתה לנשק מדיני בידי המוסדות הלאומיים היהודיים וחשיבותה הוכחה כאשר התוותה עצרת האו״ם, בנובמבר 1947, את תכניתה לחלוקת א״י. הישובים החדשים בנגב, בגליל ובשאר חלקי הארץ, במקומות שבהם לא היתה דריסת רגל ליהודים לפני המאורעות קבעו את תחומיה של המדינה היהודית. אולם הצהרות מדיניות אינן אלא אישור לקיום מציאות שעליה יש להגן. יכולתו של היישוב החדש לעמוד מול התקפות עוינות ולהשתלב במערך הלוחם של היישוב כולו היתה גורם בעל השפעה מכרעת בקביעת תוצאות מלחמת העצמאות.

התיישבות חומה ומגדל מהווה ציון דרך חשוב ביותר מבחינת הדגשת הקשר האמיץ שבינה לבין הבטחון. העמידה בנקודות המבודדות היתה משימה קשה ביותר הן בשל מיעוט מספרם של המגינים והן בשל ריחוקם ממקורות האספקה והתגבורת. הסיכויים לקבל תגבורת היו קלושים ועל המתיישבים עצמם, שתוגברו במתנדבים, הוטל לשאת במאמץ. נקודות היישוב נשאו אופי **צבאי ממש** ועל הגוף העולה היה להיערך למשימות בטחוניות בצד יעדיו החקלאיים. ביטוי לכך היה בעצם הקמת גרעין היישוב החדש ביום אחד, הכשרתו בעורף והצבתו על מכונו :.אורח שיאפשר ניהול חיים תקינים ובטוחים.

אולם בסופו של דבר קבע את גורל ההתיישבות וממדיה הנושא החי שלה — הנוער החלוצי. חניכי תנועות הנוער מבני הארץ ומקרב העולים מחו״ל חברו יחד כדי לשאת בעולה של היאחזות בקרקע. מופת עמידתם של יישובי חומה ומגדל חינך וגיבש צעירים יהודיים להיחלצות למשימות חלוציות ערכיות.

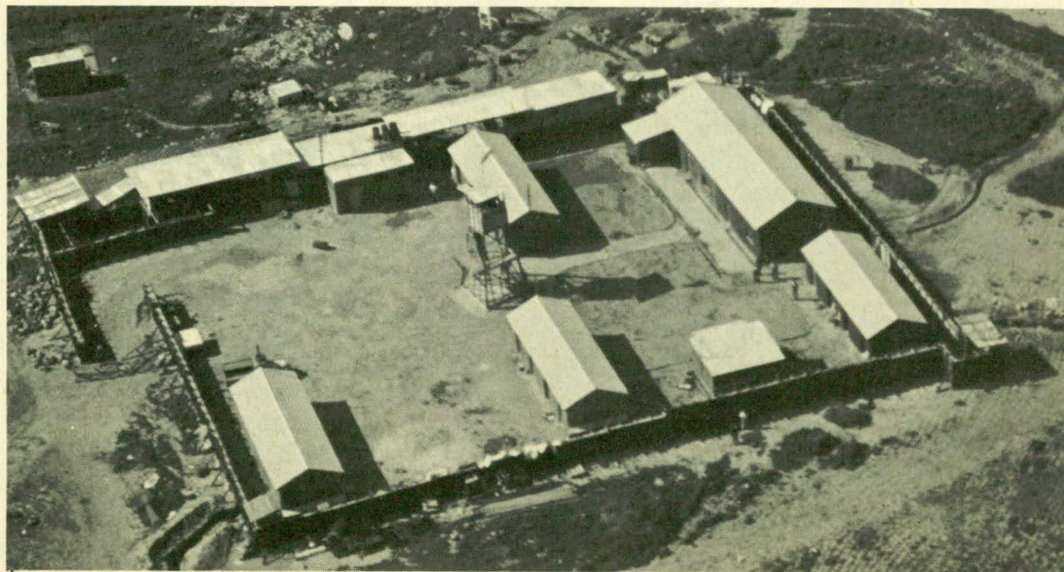
בשלושה תחומים ניכרה תרומתה של שיטת ״חומה ומגדל״ לאורך ימים ובהיקף החורג מתחומי היישובים עצמם ונוגע ליישוב העברי כולו בארץ ישראל ולעתידו:

א. התחום המדיני, שעליו הרחבנו את הדיבור.

ב. בתחום הבטחוני, שממנו הזכרנו רק מעט. התיישבות ״חומה ומגדל״ היתה לארגון ההגנה כעין תחליף לתמרונים צבאיים, לארגון יחידות שונות ולהפעלתן. היא נתנה הזדמנות להפעלת נשק באופן חוקי, להתנסות בהגנה ובהתקפה, להפעלת יחידות בלוחמת לילה, לאימוני מפקדים ולגיבוש יחידות שדה. חלק ניכר מן המפקדים הבולטים של צה״ל במלחמת השחרור ואחריה קיבל את ראשית הכשרתו במהלך התיישבות זו.

ג. התחום המשקי־חקלאי. הקמת שרשרת יישובים באזורים שונים בארץ, שימשה תשתית להרחבה גדולה של הייצור החקלאי, להתמחות ולמחקר חקלאיים, ובסופו של דבר הכינה את היישוב העברי לקראת מאמץ הקליטה הנרחב הנכון לו בראשית שנות המדינה.

״חומה ומגדל״ בעין־גב

דו"ח הוועדה המלכותית לפלשתינה (א"י)*

(הנמקות להצעת החלוקה)

פרק כ' כוחן של מסיבות

סכסוך שאינו ניתן לדיכוי פרץ בין שתי עדות לאומיות בגבולותיה הצרים של ארץ קטנה. שאיפותיהם הלאומיות אינן מתישבות אלה עם אלה. לא האידיאלים הלאומיים של הערבים ולא האידיאלים הלאומיים של היהודים מאפשרים התחברות לשם שרות מדינה אחת.

הסכסוך הזה החמיר והלך בלי הפסק מאז שנת 1920 והפרוצס הזה ימשך גם להבא. התנאים בתוך הארץ, וביחוד שיטות החינוך, מגבירים את הרגשות הלאומיים של שני העמים. ככל שיגדלו ויפרחו, כן תגדלנה שאיפותיהם המדיניות, ואי־הודאות ביחס לעתיד מחמירה את הסכסוך. בינתים אין ממשלת פלשתינה (א"י), שהיא עתה צורה בלתי הולמת של שלטון על ערבים מחונכים ועל יהודים דמוקרטיים, יכולה להתפתח למשטר של שלטון־עצמי כמו שהתפתחה במקומות אחרים, יען כי אין משטר שיוכל להבטיח צדק גם לערבים וגם ליהודים. לפיכך נשארת הממשלה שלטון בלתי מיצג ונטול־יכולת לסלק את התלונות הסותרות של שתי העדות הנתונות לשלטונה, שאינן מרוצות ושאינן נושאות באחריות.

במסיבות אלה אי אפשר יהיה להשליט שקט בפלשתינה (א"י) עפ"י המנדט אלא באמצעי־דיכוי. טעמי ההתנגדים המוסריים לשיטות דיכוי אינם צריכים הוכחה, וגם למותר הוא להדגיש את התגובות הבלתי רצויות ששטה זו תעורר בדעת הקהל מחוץ לפלשתינה (א"י). יתר על כן, הדיכוי לא יפתור את הבעיה. הוא יגביר את הריב. הוא לא יסייע ליצירת פלשתינה (א"י) אחת בעלת שלטון עצמי. העם הבריטי לא ישוב אחור מתפקידו להוסיף ולנהל את פלשתינה (א"י) עפ"י המנדט, אם זוהי חובת־כבוד שהתחייב בה, אך מותר לו לשאול אם אין דרך אחרת למילוי תפקידו.

בריטניה לא תרצה גם לכפור בהתחייבויותיה. הצרה היא כי נתגלה שאין ההתחייבויות הללו מתישבות זו עם זו, והסכסוך מדאיב יותר על שום שההתחייבויות הללו — כל אחת בפני עצמה, מתאימות לרגשות הבריטיים ולאינטרס הבריטי. מצד אחד, פיתוח שלטון עצמי בעולם הערבי עולה בד בבד עם עיקרונים בריטיים, ודעת הקהל הבריטית כלה מתיחסת בחיבה אל שאיפותיהם של הערבים לקראת תקופה חדשה של אחדות ופריחה בעולם הערבי. כיוצא בזה היה האינטרס הבריטי קשור מאז ומעולם בשלום המזרח הקרוב, והמדינאות הבריטית יכולה לציין שלשלת בלתי נפסקת כמעט של יחסי ידידות עם הערבים. מצד שני יש מסורת בריטית חזקה של ידידות עם העם היהודי, וטובת האינטרסים הבריטיים מחייבת לשמור ככל האפשר על אמונו של העם היהודי.

המשכת המשטר הקיים פירושה להרחיק לאט לאט מעל בריטניה שני עמים שהם ידידיה המסורתיים. אין לפתור את השאלה ע"י שיתנו לערבים או ליהודים את כל משאלתם. התשובה לשאלה מי מהם סופו למשול בפלשתינה (א"י) מוכרחה להיות "לא זה ולא זה". שום מדינאי ישר־לב לא יחשוב זאת לצודק להסגיר בידי שלטון ערבי 400,000 יהודים, שכניסתם לפלשתינה (א"י) הוקלה ע"י הממשלה הבריטית ונתאשרה ע"י חבר הלאומים, או להסגיר מליון ערבים בידי שלטון יהודי, אם יהיו היהודים לרוב בארץ. אלא שאם אין זה מן היושר כי לאום מן הלאומים האלה ימשול בכל פלשתינה (א"י), יהא זה מן הצדק שכל אחד ואחד מהם ימשול בחלק מן הארץ.

אין ספק כי רעיון החלוקה כפתרון לפרובלימה כבר עלה במחשבה קודם לכן, אך יתכן כי הרעיון סולק הצדה כרעיון שאינו ניתן להתגשם למעשה. ודאי הוא, כי הקשיים גדולים מאד, אלא שאם נבחן אותם בחינה מדוקדקת נראה שאין הם כל־כך כבדים מנשוא, כאותם הקשיים הנעוצים בהמשכת המנדט או בכל סידור אחר.

החלוקה פותחת פתח לשלום אחרון, מה שאין כן שום תכנית אחרת.

---

* דו"ח ועדת פיל, תמצית הרצאה, הוצאה רשמית 37/9, נמצא בגנזך המדינה, ירושלים.

יישובי חומה ומגדל

1936

כפר המכבי	23.7.36
כפר חיטין	7.12.36
תל עמל (ניר דוד)	10.12.36

1937

שדה נחום (השדה)	5. 1.37
גנוסר	25.2.37
שער הגולן	31.3.37
מסדה	31.3.37
בית יוסף	9.4.37
משמר השלשה (יבנאל)	13.4.37
טירת צבי	30.6.37
בני ברית (מולדת)	4.7.37
עין השופט	5.7.37
מעוז חיים תחילה פלוגה מקובצת: קב׳ החוגים, נוה־איתן, מסד (כפר רופין), במסילה (מסילות).	6.7.37
עין גב	6.7.37
כפר מנחם	28.7.37
שער הנגב (כפר סאלד)	15.8.37
צור משה (בשרון)	13.9.37
אושה	7.11.37

1938

חניתה	21.3.38
שבי ציון	13.4.38
שדה ורבורג	17.5.38
אלונים	26.6.38
מעלה החמישה	17.7.38
תל יצחק	25.7.38
בית יהושע	17.8.38
עין המפרץ	25.8.38
מעין צבי	30.8.38
שרונה (בגליל)	16.11.38
גאולים (בשרון)	17.11.38
אילון	24.11.38
נוה איתן	25.11.38
כפר רופין	25.11.38
כפר מסריק	29.11.38
מסילות	12.12.38

1939

דליה	2.5.39
דפנה	3.5.39
דן	4.5.39
שדה אליהו	8.5.39
גשר (בעמק הירדן)	15.5.39
מחנים	23.5.39
שדמות דבורה	23.5.39
הזורעים	23.5.39
תל צור (ליד זכרון יעקב)	23.5.39
כפר גליקסון	23.5.39
מעפילים (נוה ים)	23.5.39
שרשים	23.5.39
משמר הים	28.5.39
חמדיה	23.6.39
כפר נטר	26.6.39
נגבה	12.7.39
בית אורן	1.10.39
עמיר	29.10.39
בית הערבה	.10.39
גן חפר (שער חפר)	.10.39
כפר ורבורג	.10.39

ביבליוגרפיה

תולדות ההגנה כרך ב׳, חלק שני, הפרק ״חומה ומגדל״ (מעמ׳ 851 ואילך), תשכ״ג, הוצאת דבר, בעריכת י׳ סלוצקי.

יוסף ויץ, התנחלותנו בתקופת הסער, הוצאת ספרית פועלים 1947, עמ׳ 77—79.

יוסף ויץ, יומני, כרך א׳ (״בנים ואדמה״) הוצאת מסדה תשכ״ה, עמ׳ 121—268 ותמונות בעמ׳ 96—97.

ד. בן גוריון, במערכה, כרך א׳ הוצאת מפלגת פועלי א״י, תש״ז עמ׳ 31—32, עמ׳ 58, עמ׳ 59—60.

משה שרת, יומן מדיני, הוצאת עם עובד, הספריה הציונית, כרך ב׳, שנת 1971, עמ׳ 144, 163—161, 168, 429.

אלכסביין, תולדות ההתישבות הציונית, עמ׳ 413—417, הוצאת מסדה, 1970.

אטלס כרטא, לתולדות א״י, ״מראשית ההתישבות ועד קום המדינה״, בעריכת יהודה ואלך, 1972, עמ׳ 58 (״התישבות חומה ומגדל״).

בנימין אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, הוצאת ״כתר״ ירושלים, מטעם האנציקלופדיה יודאיקה, עמ׳ 371, 9—377.

בסדרת דע את עמך הופיעו:

יהודי מרוקו
יהודי גרוזיה
יהודי ברית המועצות
חיים ויצמן — נשיאה הראשון של מדינת ישראל
הלאומיות היהודית בימינו
הרקע להקמת מדינת ישראל
ראשי פרקים לתולדות השואה

בסדרת דע את ישראל הופיעו:

המיעוטים
עלייה מספרים ותכונות
האנרגיה בישראל
מדיניות השכר בישראל
מדיניות הרווחה בישראל
הארץ בה אנו יושבים
יחסי החוץ — 1976

את הפרסומים ניתן לקבל לפי פנייה אל:
שירות הפרסומים, רח' ינאי 6, ירושלים, טל. 02-243638
מרכז ההסברה, רח' קפלן 6, ת"א, טל. 03-255256/7/8
מרכז ההסברה, רח' אחד העם 5, חיפה, טל. 04-642361/2
מרכז ההסברה, בנין מרכז הנגב, באר-שבע, טל. 057-33906/7

מרכז ההסברה/שירות הפרסומים • ירושלים אפריל 1977 - ניסן תשל"ז
נדפס בדפוס אקדמי בירושלים